

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВИБІРКОВОЇ СУКУПНОСТІ ТА МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

SOCIOLOGICAL RESEARCH IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE: PROBLEMS OF FORMATION OF A SAMPLE POPULATION AND POSSIBLE WAYS TO OVERCOME THEM

Забезпечення належної репрезентативності вибірки соціологічних досліджень, що проводяться у Збройних силах України, виступає надійним підґрунтям ефективних управлінських рішень у соціальній сфері життєдіяльності військ (сил). У статті викладено результати аналізу можливостей дотримання загальновідомих правил та процедур формування вибіркової сукупності під час організації та проведення соціологічних досліджень у Збройних силах України. За результатами аналізу встановлено, що особливості життєдіяльності військ (сил) зумовлюють певні обмеження стосовно отримання вихідних даних, необхідних для формування вибірки, а також щодо практичної реалізації польового етапу дослідження. Виявлено, що проблеми виникають, в першу чергу, під час реалізації випадкових процедур відбору і пов'язані вони з необхідністю мати повні списки особового складу або потребою його повного охоплення під час проведення дослідження. За умов складності реалізації випадкових процедур автор звертає увагу на одну з не випадкових вибірок – квотну. Вона не потребує тих умов та обставин, що існують для окремих різновидів випадкової вибірки. Одноступенева квотна вибірка, на думку автора публікації, дає змогу на практиці певною мірою поєднати наукові підходи її побудови та існуючі обмеження, що викликані особливостями функціонування військової організації. Означені можливі підходи щодо визначення обсягу вибіркової сукупності та розрахунку чисельності квотних груп за такої вибіркової процедури. Акцентовано на тому, що одноступенева квотна вибірка також має свої недоліки. Вона не забезпечує однакової ймовірності потрапити до вибіркової сукупності представників різних військових частин. Окремо виділено підходи, що можуть підвищити обґрунтованість висновків, отриманих за результатами досліджень із використанням загальноармійської квотної вибірки. З-поміж них це – перехід, за можливості, від одноступеневої до двоступеневої квотної вибірки, пошук оптимального співвідношення між чисельністю військових частин, в яких планується здійснити наповнення квот, та числом респондентів у кожній із них тощо.

Ключові слова: соціологічне дослідження, Збройні сили України, генеральна сукупність, вибіркова сукупність, репрезента-

тивність, суцільне обстеження, випадковий відбір, не випадковий відбір, квотна вибірка.

Ensuring the proper representativeness of the sample of sociological researches conducted in the Armed Forces of Ukraine is a reliable basis for effective management decisions in the social sphere of military's (forces') life and activities. The article presents the results of an analysis of the possibilities of complying with general rules and procedures for the formation of sampling units during the organization and conduct of sociological researches in the Armed Forces of Ukraine. As a result of the analysis, it was found that the specifics of the military's (forces') life and activities entail certain limitations in terms of obtaining the output data necessary for the formation of the selection, as well as the practical implementation of the field research phase. Problems were found to arise primarily during the implementation of random selection procedures and related to the need to have complete lists of personnel or the need for complete coverage at the time of the survey. Subject to the difficulties of implementing random procedures, the author turns his attention to one of the non-random samples – the quota sample. It does not require the conditions and circumstances that exist for individual varieties of random sampling. A one-stage quota sample, in the author's view, permits a certain measure of integration in practice between the scientific approaches to its construction and the existing limitations that arise from the specific functioning of the military organization. The possible approaches for determining the size of the sampling frame and calculating the number of quota groups in such a sampling procedure are outlined. Emphasis is placed on the fact that single-stage quota sampling also has its disadvantages. It does not provide the same probability of being sampled from different units. Separately, approaches that can improve the validity of conclusions drawn from researches using army-wide quota sampling are highlighted. Among them, if possible, it is moving from one-stage to two-stage quota sampling, finding the optimum ratio between the number of military units to be filled and the number of respondents in each unit, etc.

Key words: sociological research, Armed Forces of Ukraine, general population, sample population, representativeness, total survey, random selection, non-random selection, quota sample.

УДК 316.354:355.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.28.3>

Деточка О.Д.
науковий співробітник
Науково-дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних сил України

Постановка проблеми. Науково-обґрунтована вибірка соціологічних досліджень, що організуються та проводяться у Збройних силах України (далі – СДуЗСУ), – запорука достовірного знання про соціальні явища та процеси, що мають місце у військових частинах і підрозділах. Виключно на основі правдивої соціологічної інформації можливі ефективні рішення військових посадових осіб та органів управління, що мають за мету покращити функціонування соціальної складової частини життєдіяльності військ (сил). Інакше, за умов недостатньої уваги та виваженості в питаннях формування вибіркової сукупності СДуЗСУ, соціальне та бойове управління будуть мало продуктивними, адже вони спиратимуться на викривлені дані про соціальну реальність в армії. Уникнути необґрунтованих висновків, отриманих за результатами проведення відповідних досліджень, в першу чергу, можна шляхом чіткого дотримання правил та процедур конструювання вибіркової сукупності, розроблених соціологічною наукою. Разом із тим особливості життєдіяльності Збройних сил України (далі – ЗС України) накладають цілий ряд обмежень стосовно отримання вихідних даних, необхідних для формування вибірки, а також щодо практичної реалізації польового етапу дослідження. За таких обставин важливо з'ясувати, яким чином під час організації та проведення прикладних СДуЗСУ, з одного боку, забезпечити реалізацію наукових підходів, а з іншого – врахувати та дотриматися наявних обмежень. Саме пошук шляхів розв'язання зазначеного протиріччя має теоретичне та практичне значення для більш активного використання соціологічної науки як ефективного інструменту пізнання соціальних явищ і процесів, притаманних військовим колективам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та закордонні вчені, насамперед соціологи та статистики, приділяють достатню увагу широкому колу питань, пов'язаних із використанням вибірових методів у дослідженні різних аспектів людського буття. Зокрема, в Україні відповідна проблематика простежується у працях таких науковців, як М. Чурилов, О. Черняк, Н. Паніна, В. Паніотто, Є. Головаха, А. Пігіда та ін. [1–5]. Деякі особливості формування вибірових сукупностей під час організації та проведення СДуЗСУ та інших силових структурах розкрито в працях за авторством Д. Любенка, О. Панфілова, Ю. Калагіна, Г. Фініна, В. Михайлова, В. Єфімової, І. Приходько, І. Воробйова, В. Молдавчука та ін. [6–9]. Водночас доводиться констатувати, що реально існуючі проблемні питання, пов'язані із формуванням вибірки СДуЗСУ, у вищезазначених працях детально не висвітлюються. Натомість декотрі із закордонних дослідників прямо вказують на складність

формування вибіркової сукупності під час проведення соціологічних досліджень в армії. Зокрема, Л. Клименко, П. Заєць, І. Хромушкіна у своїй науковій публікації зазначають неможливість побудови вибірки опитування військовослужбовців за всіма правилами соціологічної науки через вимоги нерозголошення інформації для службового користування [10, с. 189]. За таких обставин, як зазначають автори цієї публікації, в процесі формування вибіркової сукупності доводиться використовувати опосередковані дані стосовно характеристик особового складу, що мають бути враховані в процесі організації та проведення дослідження.

Варто також звернути увагу на те, що під час презентації публічних версій результатів окремих СДуЗСУ доповідачі не акцентують на характеристиках вибірки та способах її формування [11; 12]. Це може породжувати певні сумніви щодо обґрунтованості висновків та пропозицій, сформованих за результатами таких досліджень.

Отже, за умови значної уваги з боку науковців до вибірових методів дослідження загалом можемо зазначити недостатню чисельність напрацювань стосовно їх практичного застосування під час організації та проведення СДуЗСУ. Дослідники, які працюють у цьому напрямі, частіше за все або констатують складність організації вибірки таких досліджень, або уникають цього питання, не розкриваючи деталей авторського підходу в розв'язанні відповідних проблем.

Постановка завдання. Мета цієї публікації полягає в тому, щоб викласти головні результати аналізу можливостей реалізації під час організації та проведення СДуЗСУ основних класичних способів формування вибірових сукупностей, розроблених соціологічною наукою. Як головні завдання автор визначає виявлення складнощів та обмежень, що виникають при цьому, та опрацювання деяких шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення соціальних явищ та процесів в армійському середовищі з використанням підходів, що існують у соціологічній науці, може здійснюватися на різних рівнях: від найнижчого військового підрозділу (взвод, рота) до збройних сил загалом. Генеральну сукупність СДуЗСУ може становити як увесь особовий склад ЗС України, так і його окремі категорії (особовий склад без урахування цивільного персоналу, військовослужбовці військової служби за контрактом, особовий склад строкової служби, курсанти військових навчальних закладів Міністерства оборони України та військових навчальних підрозділів закладів вищої освіти тощо). Отже, детальна характеристика та аналіз генеральної сукупності виступають

відправними відомостями в процесі визначення підходів щодо формування вибіркової сукупності СДУЗСУ.

За невеликого обсягу генеральної сукупності стає можливим проведення суцільного обстеження, наприклад, до опитування можуть бути залучені всі військовослужбовці того чи іншого підрозділу. Як правило, суцільні опитування проводяться на рівні таких військових підрозділів, як взвод та рота. Зі зростанням чисельності генеральної сукупності проведення суцільного опитування стає неможливим через збільшення відповідних працевтрат та термінів його проведення. У таких випадках здійснюється несуцільне обстеження, до якого залучається лише частина військовослужбовців, а не вся сукупність особового складу, чії думки, оцінки, мотиви, установки тощо вивчаються.

Автор публікації поділяє погляд тих вчених, які чітко відокремлюють власне вибірковий метод від інших способів проведення несуцільних обстежень [13, с. 3]. Якщо у першому випадку отримані результати дослідження поширюються на всю сукупність, що дослідниками визначається як генеральна, то у другому – лише на сукупність тих, хто в ньому брав участь. Останній спосіб формування вибірки може використовуватися за цільового відбору, коли до вибіркової сукупності потрапляють респонденти з певними характеристиками. Цільова вибірка частіше використовується військовими соціологами саме під час проведення соціологічних досліджень, на відміну від вивчення громадської думки. Як приклад, цільовий спосіб формування вибірки був реалізований під час проведення фахівцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України у 2020 році соціологічного дослідження з питань плинності військових кадрів. Відповідно до мети та завдань соціологічного дослідження у військах (силах) проводилося анкетування серед особового складу заздалегідь визначених цільових груп респондентів: група 1 – ті, хто мають намір звільнитися, група 2 – ті, хто планують продовжувати військову службу. Критерії відбору респондентів: група 1 – військовослужбовці, в яких контракт на проходження військової служби закінчується в поточному році і які налаштовані звільнитися до набуття права на пенсію; група 2 – військовослужбовці, в яких контракт на проходження військової служби закінчується в поточному році і які налаштовані продовжити військову службу, а також ті, в кого контракт закінчився і вони вже уклали новий. У підсумку були отримані первинні соціологічні дані стосовно двох груп респондентів щодо мотивів вибору ними військової професії, рівня задоволеності окремими аспектами військової служби, а також їхніх поглядів на шляхи зменшення відтоку військовослужбов-

ців із лав ЗС України. Соціально-психологічні передумови до звільнення з військової служби з'ясовувалися шляхом порівняння результатів опитування військовослужбовців, які належать до різних цільових груп, і на підставі аналізу відмінностей в їх оцінках визначалися чинники плинності військових кадрів.

Здебільшого в процесі проведення СДУЗСУ виникає необхідність мати результати, які б репрезентували генеральну сукупність. Особливо це стосується загальноармійських досліджень, що спрямовані на отримання інформації в інтересах прийняття рішень вищими органами військового управління. У таких випадках під час формування вибіркової сукупності необхідно застосовувати статистичні методи, тобто відбір її елементів має відбуватися за чітко визначеними правилами та процедурами.

Вибіркові процедури в емпіричній соціології розрізняють, в першу чергу, за тим чи враховується у процесі відбору дія ймовірнісних законів чи ні [13, с. 14]. За цим критерієм виокремлюють випадковий (ймовірнісний) та не випадковий відбір. Випадковий відбір найбільшою мірою забезпечує приблизну рівну ймовірність кожного елемента генеральної сукупності потрапити до вибіркової сукупності. З огляду на це така процедура формування вибіркової сукупності під час досліджень соціальних явищ у військовому середовищі мала б бути переважною. Водночас всі основні різновиди випадкової вибірки (проста випадкова, систематична, гніздова, стратифікована) мають певні особливості, що ускладнюють використання ймовірнісних процедур у формуванні вибірки СДУЗСУ. Перша особливість пов'язана з потребою мати повний список всіх елементів чи генеральної сукупності, чи гнізда або страти, друга – з необхідністю повного охоплення усього спискового особового складу під час проведення обстеження у випадково визначених гніздах або стратах. Так, проста випадкова вибірка, коли із загального списку за допомогою випадкових чисел відбираються окремі елементи, та систематична, коли елементи із списку відбираються з певним кроком, потребують на перших етапах вибірових процедур складання повного списку елементів генеральної сукупності. Гніздова вибірка використовується тоді, коли генеральна сукупність складається з невеликих природних елементів (гнізд). При цьому потрібно мати їх повний перелік, а на останньому етапі – забезпечити суцільне обстеження в межах випадково визначених гнізд. За стратифікаційної вибірки генеральна сукупність спочатку за певною ознакою розбивається на однорідні страти, а в подальшому виникає потреба у складанні повного списку елементів, що до них входять.

Отже, вибравши будь-який різновид випадкової вибірки, дослідникам доведеться на певних етапах вибірових процедур або становити повні списки особового складу, або забезпечувати його повне охоплення під час проведення дослідження. Перше складно здійснити з огляду на специфіку діяльності військової організації, а саме через необхідність дотримуватися вимог режиму секретності. Друга умова також стає не менш проблематичною, адже життєдіяльність військ (сил) характеризується досить частим відривом військовослужбовців від основних функціональних завдань та знаходженням їх поза межами пунктів постійної дислокації. Особовий склад бере участь у навчаннях, залучається до несення служби, чергувань, відряджень, а також військовослужбовці можуть перебувати у відпустках, лікарняних закладах тощо. Слід також зазначити, що складання повних списків військовослужбовців більш складно реалізувати на вищих рівнях СДуЗСУ, зокрема загальноармійських, а забезпечення повного охоплення особового складу стає більш проблематичним під час їх проведення у військових частинах та підрозділах.

За умов складності реалізації ймовірнісних підходів щодо формування вибіркової сукупності під час організації та проведення СДуЗСУ можуть використовуватися не випадкові вибірки. Однією з таких вибірок, що найчастіше реалізуються на практиці, є квотна вибірка. Вона формується з визначених категорій респондентів, котрі мають бути представлені у пропорціях, що відповідають їх пропорціям у генеральній сукупності. Квотними ознаками, тобто характеристиками, за якими відбувається узгодження пропорцій, у СДуЗСУ можуть бути вид (окремий рід) військ (сил), категорія військовослужбовців (старші, молодші офіцери, сержантський, рядовий склад), стать, освіта, вік, вислуга років особового складу тощо. Таким чином, квотна вибірка не потребує тих умов та обставин, що були зазначені вище для окремих різновидів випадкової вибірки. Натомість відповідна вибірка процедура потребує даних щодо розподілу квотних ознак у генеральній сукупності. На думку автора публікації, така інформація більш доступна порівняно з варіантом, коли необхідно мати повні списки особового складу.

Побудова квотної вибірки передбачає визначення обсягу вибіркової сукупності, вибір квотних ознак та розрахунок чисельності респондентів по кожній квотній групі. Варто зазначити, що в цьому випадку для визначення загальної чисельності вибіркової сукупності не існує чітких математичних правил, як для випадкових вибірок. Враховуючи таку ситуацію, дослідники пропонують різні підходи щодо визначення обсягу вибір-

кової сукупності [14, с. 50]. Перший із них припускає можливість брати будь-яке число респондентів, яке є зручним для визначення відповідних квот. За другого підходу пропонується скористатися розрахунками, подібними для випадкової вибірки. Інші підходи пов'язані з урахуванням чисельності груп респондентів, що будуть порівнюватися за результатами дослідження. Погляд автора публікації полягає в тому, що спочатку доцільно визначити орієнтовний обсяг вибіркової сукупності аналогічно як для випадкової вибірки, скориставшись будь-яким із відомих інструментів – математичні формули, таблиці випадкових чисел, розрахункові калькулятори тощо. Далі чисельність вибіркової сукупності може корегуватися, виходячи з потреб подальшого аналізу інформації, але не бажано, щоб вона стала меншою за попередньо визначену.

Для одноступеневої загальноармійської квотної вибірки, коли вона формується безпосередньо з одиниць спостереження, квотними ознаками найчастіше виступають вид (окремий рід) військ (сил), категорія військовослужбовців та їх стать. Для розрахунку чисельності респондентів по кожній квотній групі спочатку потрібно визначити частку, яку становить обсяг вибірки в обсязі генеральної сукупності. Відповідна частка знаходиться шляхом ділення обсягу вибіркової сукупності (n) на обсяг генеральної сукупності (N). Потім знайдену частку (n/N) необхідно перемножити на чисельність кожної квотної групи, інформацію щодо яких можуть надати кадрові органи або яка міститься у відкритих джерелах. На практиці частіше зустрічається ситуація, коли абсолютна чисельність кожної квотної групи не відома, а доступні дані щодо відсоткового показника цієї групи в генеральній сукупності. Завдання дослідника в такому разі зводиться до того, щоб під час розподілу обсягу вибіркової сукупності на квоти досягти їх такої представленості у відсотках, як це має місце для генеральної сукупності. У підсумку, в будь-якому з вище зазначених варіантів ми отримуємо пропорційну відповідність вибіркової та генеральної сукупностей за кожною з квотних ознак. Отримані результати заносяться у квотну таблицю, яка містить інформацію стосовно того, скільки представників кожної квотної групи необхідно обстежити. Отже, одноступенева квотна вибірка виступає такою, що на практиці дозволяє певною мірою поєднати наукові підходи її побудови та обмеження, які викликані особливостями функціонування військової організації.

Головним недоліком одноступеневої квотної вибірки, на думку автора публікації, є те, що місця проведення обстеження (військові частини) та їх чисельність визначаються рішенням посадових осіб, відповідальних за

проведення СДуЗСУ. З огляду на те, що при їх визначенні враховується ціла низка об'єктивних та суб'єктивних обмежень, пов'язаних із можливостями проведення обстеження особового складу, вірогідність потрапити до вибіркової сукупності військовослужбовців різних частин не однакова, в одних вона більша, в інших – менша.

Усунути певним чином вказаний вище недолік одноступеневої загальноармійської квотної вибірки, могло б включення у вибірку процедуру додаткових ступенів відбору. Один із способів переходу від одноступеневої до двоступеневої квотної вибірки може полягати в тому, що на першому ступені формування загальноармійської вибірки як одиниць відбору виступають військові частини. У такому разі на першому етапі вибіркової процедури будуть визначатися військові частини, в яких буде проводитися обстеження особового складу та чисельність респондентів у них. На другому ступені уже визначається чисельність квотних груп, які необхідно обстежити у визначених військових частинах. Позитивом такої вибіркової процедури є те, що на першому етапі її формування стає можливим привнесення елементів випадковості і, як наслідок, зменшення похибки репрезентативності. При цьому ймовірність потрапити до вибіркової сукупності представників різних військових частин певним чином вирівнюється. Практичній реалізації такого підходу можуть завадити ті ж самі обмеження, що були вказані раніше для випадкових вибірок.

Окрім раніше викладених загальновідомих вимог, що пред'являються до формування відповідної вибірки, варто також зазначити деякі підходи, які слідують із досвіду її практичного застосування під час організації та проведення загальноармійських СДуЗСУ. По-перше, після визначення обсягів вибіркової сукупності та відповідних квот важливо знайти оптимальне співвідношення між чисельністю військових частин, в яких планується здійснити їх наповнення, та числом респондентів у кожній із них. Автор публікації пропонує враховувати при цьому відомі в емпіричній соціології положення, що похибка репрезентативності буде вищою, якщо вибрати більшу чисельність респондентів у меншій кількості військових частин, аніж навпаки, коли визначити більшу чисельність таких з одночасним зменшенням чисельності респондентів у кожній із них. При цьому чисельність військових частин, де мають проводитися обстеження особового складу, не може бути занадто значною через ускладнення його організації. Як приклад, за обсягу вибіркової сукупності умовно в 1000–1200 респондентів, таким співвідношенням, як свідчить практичний досвід, може бути 20–25 військових частин, в яких до анкетування, якщо

вибрано такий метод збору інформації, залучається по 40–60 респондентів. По-друге, коли визначена чисельність військових частин, бажано, щоб рішення, в яких саме з них буде відбутися збір соціологічної інформації приймалося б не однією, а кількома посадовими особами, які в цьому випадку можуть виконати роль експертів. Це дасть змогу визначити ті військові частини, для яких відповідна проблематика дослідження є найбільш типовою.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений аналіз показав, що під час організації та проведення СДуЗСУ виникають певні складнощі, пов'язані з можливостями реалізації правил та процедур формування вибіркової сукупностей, розроблених соціологічною наукою. У першу чергу це стосується випадкових процедур відбору. Проблеми при цьому постають, головним чином, через необхідність мати повні списки особового складу або забезпечувати його повне охоплення під час проведення дослідження. За умов складності реалізації випадкових процедур особливу увагу варто звернути на одну з невідповідних вибірок – квотну. Автором означені можливі підходи щодо визначення обсягу вибіркової сукупності та розрахунку чисельності квотних груп за такої вибіркової процедури. З урахуванням практичного досвіду організації та проведення СДуЗСУ запропоновані деякі підходи, спрямовані на підвищення обґрунтованості висновків, отриманих за результатами досліджень із використанням загальноармійської квотної вибірки. Оцінка впливу запропонованих підходів на забезпечення належної репрезентативності вибірки може бути предметом подальших наукових опрацювань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Типология и проектирование выборочного социологического исследования (история и современность) : монография / Н. Чурилов. Київ : Факт, 2008. 366 с.
2. Черняк О.І. Техніка вибіркового дослідження. Київ : МІВВЦ, 2001. 248 с.
3. Круглий стіл «Вибіркові соціологічні дослідження в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Миколи Чурилова». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 3. С. 174–179.
4. Пігіда А.О. Вплив методів відбору елементів вибіркової сукупності у кластерних вибірках на дизайн-ефект. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. № 4. С. 111–117.
5. Чурилов М.М. Вибірка в маркетингових дослідженнях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 3. С. 179–182.
6. Любенко Д.Г. Військово-соціологічні дослідження. Питання методики і техніки проведення. Київ : ВГІ НАОУ, 2000. 312 с.
7. Організація і проведення військово-соціологічних, соціально-психологічних та психологічних досліджень у Збройних Силах України : навч.

посіб. / О.Ю. Панфілов, Ю.А. Калагін, Г.І. Фінін. Харків : ХНУПС, 2019. 205 с.

8. Михайлов В.С., Єфімова В.В. Взаємодія емпіричної соціології і статистики: військово-соціологічні дослідження. *Університетські наукові записи*. 2019. Т. 18. № 4 (72). С. 212–220.

9. Основи проведення військово-соціологічних і соціально-психологічних досліджень у внутрішніх військах МВС України: навч. посіб. / І.І. Приходько, І.В. Воробйова, В.С. Молдавчук та ін. Х: Акад. ВВ МВС України, 2010. 58 с.

10. Клименко Л.В., Заяц П.В., Хромушкина И.Ю. Профессиональные позиции военнослужащих южно-российских городов в условиях процессов прекаритизации. *Гуманитарий Юга России*. 2017. Том 6. № 5. С. 186–197.

11. Як наразі реалізується гендерна політика держави у Збройних Силах. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/yak-narazi-realizuyetsya-gendernapolityka-derzhavy-u-zbrojnyh-sylah> (дата звернення: 03.08.2021).

12. Чому військовослужбовці звільняються з армії? URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (дата звернення: 04.08.2021).

13. Могильчак Е.Л. Выборочный метод в эмпирическом социологическом исследовании : учеб. пособие. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. 120 с.

14. Эмпирическая социология : учеб. пособие / сост. Л.А. Мироненко. Комсомольск-на-Амуре : ФГБОУ ВПО «КНАГТУ», 2013. 181 с.